

BOLALAR HUQUQLARINI HIMOYA QILISH TIZIMINING KRIMINOLOGIK SAMARADORLIGI

Qo'ziboyeva Zahro Azamat qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,

Jinoyat qonunchiligini qo'llash nazariyasi va amaliyoti yo'nalishi magistranti

E-mail: zahrokuzibaeva@gmail.com

+99899-413-01-49

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20033148>

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tezisdagi bolalar huquqlarini himoya qilish tizimining kriminologik samaradorligi masalasi kompleks tarzda tahlil qilinadi. Xususan, bolalarga nisbatan sodir etiladigan jinoyatlarning oldini olish, ularning sabab va shart-sharoitlarini aniqlash hamda davlat va jamoatchilik institutlarining ushbu yo'nalishdagi faoliyati samaradorligi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari bolalar huquqlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: bolalar huquqlari, kriminologiya, jinoyatchilik, profilaktika, himoya tizimi, voyaga yetmaganlar, ijtimoiy xavf, huquqiy mexanizm

Аннотация: В данном научном тезисе комплексно анализируется вопрос криминологической эффективности системы защиты прав детей. В частности, на основе научных источников освещаются вопросы предупреждения преступлений, совершаемых в отношении детей, выявления их причин и условий, а также эффективности деятельности государственных и общественных институтов в данном направлении. Результаты исследования служат основой для разработки практических рекомендаций по совершенствованию системы защиты прав детей.

Ключевые слова: права детей, криминология, преступность, профилактика, система защиты, несовершеннолетние, социальная опасность, правовой механизм.

Abstract: This scientific thesis provides a comprehensive analysis of the criminological effectiveness of the system for protecting children's rights. In particular, it examines the prevention of crimes against children, the identification of their causes and conditions, and the effectiveness of state and public institutions in this area based on scientific sources. The research findings contribute to the development of practical recommendations for improving the system of protecting children's rights.

Keywords: children's rights, criminology, crime, prevention, protection system, minors, social risk, legal mechanism.

Kirish

Bugungi kunda bolalar huquqlarini himoya qilish masalasi global ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro tashkilotlar, jumladan, BMT tomonidan qabul qilingan hujjatlar, xususan, "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiya bolalarni har qanday zo'ravonlik va ekspluatatsiyadan himoya qilish zarurligini belgilaydi [1]. Shu bilan birga, bolalarga nisbatan jinoyatlar sonining oshib borishi mazkur tizimning kriminologik samaradorligini chuqur tahlil qilishni taqozo etadi.

Kriminologik nuqtai nazardan bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi nafaqat jinoyat sodir etilgandan keyingi choralarni, balki jinoyatlarning oldini olishga qaratilgan profilaktik mexanizmlarni ham o'z ichiga oladi. Shu bois ushbu tizimning samaradorligini baholashda

jinoyatchilik dinamikasi, uning sabab va shart-sharoitlari, shuningdek, institutsional choralar muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy-huquqiy tahlil, statistik ma'lumotlarni o'rganish hamda kriminologik monitoring usullaridan foydalanildi.

Asosiy metodlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish;
- bolalarga nisbatan sodir etilgan jinoyatlar bo'yicha statistik ma'lumotlarni o'rganish;
- ilmiy adabiyotlar asosida kriminologik omillarni aniqlash;
- profilaktika mexanizmlarining samaradorligini baholash.

Tadqiqotda rasmiy statistik manbalar, ilmiy maqolalar va xalqaro tashkilotlar hisobotlaridan foydalanildi [3].

Natijalar

O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, bolalarga nisbatan sodir etiladigan jinoyatlar ko'p hollarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, oilaviy nizolar, nazoratning sustligi va huquqiy savodxonlikning pastligi bilan bog'liq [4].

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, voyaga yetmaganlarga nisbatan jinoyatlarning sezilarli qismi oilaviy muhitda sodir etiladi [5]. Bu esa bolalarni himoya qilish tizimida ijtimoiy xizmatlar va profilaktika organlarining rolini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari quyidagilarni aniqladi:

- bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi mavjud bo'lsa-da, uning amaliy samaradorligi hududlar kesimida farqlanadi;
- profilaktik ishlar yetarli darajada tizimli yo'lga qo'yilmagan;
- bolalarga nisbatan zo'rvonlik holatlarini aniqlash va qayd etish mexanizmlarida kamchiliklar mavjud [6].

Tahlil va muhokama

Kriminologik samaradorlik tushunchasi bolalar huquqlarini himoya qilish tizimini baholashda eng muhim nazariy va amaliy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ushbu samaradorlik, avvalo, jinoyatlarning oldini olish darajasi, ularning qaytarilishining kamayishi, jinoyatchilikka olib keluvchi omillarning bartaraf etilishi hamda jabrlanuvchi bolalarning huquqlarini tiklash mexanizmlarining ishlash darajasi orqali aniqlanadi. Shu nuqtai nazardan, bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi nafaqat reaktiv (jinoyatdan keyingi choralar), balki proaktiv (oldini olishga qaratilgan choralar) mexanizmlarni ham o'z ichiga olgan kompleks tizim sifatida baholanishi lozim.

Avvalo, normativ-huquqiy baza masalasiga to'xtalish zarur. O'zbekiston Respublikasida bolalar huquqlarini himoya qilishga oid qonunchilik tizimi xalqaro standartlarga mos ravishda shakllantirilgan bo'lib, unda bolalarning asosiy huquq va erkinliklari mustahkamlab qo'yilgan [7]. Xususan, bolalarni zo'rvonlikdan himoya qilish, ularning manfaatlarini ustuvor qo'yish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash kabi prinsiplar qonunchilikda aks etgan. Biroq kriminologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, qonunlarning mavjudligi o'z-o'zidan samaradorlikni ta'minlamaydi. Amaliyotda ushbu normalarning ijrosi ko'p hollarda institutsional muammolar, malakali kadrlar yetishmovchiligi va nazorat mexanizmlarining sustligi sababli to'liq ta'minlanmayapti. Shu bois normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish bilan bir qatorda uning amaliy ijrosini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi muhim jihat – institutsional mexanizmlarning samaradorligi hisoblanadi. Bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi ko‘plab subyektlar faoliyatini o‘z ichiga oladi: ichki ishlar organlari, ta‘lim muassasalari, sog‘liqni saqlash tizimi, ijtimoiy xizmatlar, vasiylik va homiylik organlari. Ushbu subyektlarning o‘zaro hamkorligi va koordinatsiyasi tizim samaradorligining asosiy omillaridan biridir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab hollarda aynan subyektlar o‘rtasidagi axborot almashinuvi va hamkorlikning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi bolalarga nisbatan jinoyatlarning o‘z vaqtida aniqlanmasligiga olib keladi [8]. Masalan, maktabda bola zo‘ravonlik qurboni bo‘layotgan bo‘lsa-da, bu haqda tegishli organlarga o‘z vaqtida xabar berilmasligi jinoyatning davom etishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, institutsional integratsiyani kuchaytirish, yagona koordinatsion markazlar tashkil etish va axborot almashinuvi tizimini rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Uchinchi jihat sifatida ijtimoiy-iqtisodiy omillarni ko‘rib chiqish lozim. Kriminologik tadqiqotlar bolalarga nisbatan jinoyatlar ko‘pincha ijtimoiy noqulay sharoitlarda yuzaga kelishini ko‘rsatadi. Kambag‘allik darajasining yuqoriligi, ota-onalarning ishsizligi, oiladagi nizolar va migratsiya jarayonlari bolalar xavfsizligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi [9]. Ayniqsa, mehnat migratsiyasi natijasida ota-onasiz qolgan bolalar ijtimoiy nazoratsiz qolib, turli jinoyatlar qurboni bo‘lish xavfiga ko‘proq duch keladi. Shu nuqtai nazardan, bolalar huquqlarini himoya qilish tizimining kriminologik samaradorligini oshirish uchun ijtimoiy siyosatni kuchaytirish, oilalarni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya choralari kengaytirish zarur.

To‘rtinchi muhim yo‘nalish – profilaktika ishlari hisoblanadi. Kriminologiya fanida jinoyatchilikka qarshi kurashning eng samarali yo‘li uning oldini olish ekanligi ta‘kidlanadi. Profilaktika choralari samaradorligi yuqori bo‘lgan hududlarda bolalarga nisbatan jinoyatlar darajasi sezilarli darajada past bo‘ladi [10]. Bunda maktablar, mahalla institutlari, yoshlar tashkilotlari va nodavlat notijorat tashkilotlarning faol ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, profilaktika ishlari faqatgina ma‘rifiy tadbirlar bilan cheklanib qolmasligi, balki individual yondashuv asosida risk guruhidagi bolalar bilan ishlashni ham o‘z ichiga olishi kerak. Masalan, muammoli oilalarda yashayotgan bolalar bilan ijtimoiy xodimlar va psixologlar tomonidan muntazam ish olib borilishi jinoyatchilikning oldini olishda muhim rol o‘ynaydi.

Beshinchi jihat – axborot va monitoring tizimlarining rivojlanganlik darajasi bilan bog‘liq. Zamonaviy kriminologik yondashuvlar jinoyatchilikka qarshi kurashishda aniq va ishonchli ma‘lumotlarga asoslanishni talab etadi. Bolalarga nisbatan jinoyatlarni aniqlash, ularni tahlil qilish va prognozlash uchun yagona axborot tizimining mavjudligi kriminologik samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi [11]. Ayni paytda ko‘plab davlatlarda bunday tizimlar joriy etilgan bo‘lib, ular orqali jinoyatlarning dinamikasi, geografiyasi va sabablari chuqur tahlil qilinmoqda. O‘zbekistonda ham ushbu yo‘nalishda muayyan ishlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, axborot tizimlarini yanada takomillashtirish, ularni integratsiyalash va real vaqt rejimida ishlashini ta‘minlash zarur.

Oltinchi jihat sifatida psixologik omillarni alohida ta‘kidlash lozim. Bolalar huquqlarini himoya qilish tizimida psixologik xizmatlarning o‘rni juda katta. Zo‘ravonlik qurboni bo‘lgan bolalar bilan ishlashda professional psixologik yordam ko‘rsatish nafaqat ularning ruhiy holatini tiklash, balki takroriy jinoyatlarning oldini olishda ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, psixologik rehabilitatsiya dasturlari mavjud bo‘lmagan hollarda bolalar qayta zo‘ravonlik qurboni bo‘lish ehtimoli yuqori bo‘ladi [12]. Shu bois ta‘lim muassasalarida va ijtimoiy xizmatlarda malakali psixologlar faoliyatini kengaytirish zarur.

Yettinchi jihat – xalqaro tajribani o‘rganish va joriy etish masalasidir. Rivojlangan davlatlarda bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi ko‘p darajali va kompleks yondashuvga asoslangan. Xususan, Skandinaviya davlatlarida bolalarni himoya qilish tizimi ijtimoiy xizmatlar, ta‘lim tizimi va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘rtasidagi kuchli integratsiya asosida faoliyat yuritadi. Ushbu tajriba shuni ko‘rsatadiki, bolalar huquqlarini himoya qilishda faqatgina jazolash choralariga tayanish yetarli emas, balki ijtimoiy profilaktika va qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish zarur.

Sakkizinchi jihat – jamoatchilik nazorati va fuqarolik jamiyati institutlarining roli bilan bog‘liq. Nodavlat notijorat tashkilotlar, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati institutlari bolalar huquqlarini himoya qilish tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularning faoliyati orqali bolalarga nisbatan jinoyatlar haqida jamoatchilik xabardorligi oshadi, yashirin jinoyatlar aniqlanadi va davlat organlari faoliyati ustidan nazorat kuchayadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jamoatchilik nazorati kuchli bo‘lgan jamiyatlarda bolalarga nisbatan jinoyatlar darajasi pastroq bo‘ladi [6].

To‘qqizinchi jihat – raqamli xavfsizlik masalalaridir. Zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan bolalar internet orqali sodir etiladigan jinoyatlar – kiberzo‘ravonlik, ekspluatatsiya va boshqa xavflarga duch kelmoqda. Shu sababli bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi raqamli makonda ham samarali ishlashi zarur. Bu esa maxsus qonunchilik, texnologik yechimlar va bolalar hamda ota-onalar uchun raqamli savodxonlikni oshirish choralarini talab etadi.

O‘ninchi jihat – jinoyatlarning latentligi muammosidir. Bolalarga nisbatan jinoyatlarning katta qismi yashirin holda qoladi, ya‘ni rasmiy statistikada aks etmaydi. Bu holat, ayniqsa, oilaviy zo‘ravonlik va jinsiy jinoyatlar uchun xosdir. Latent jinoyatchilik darajasining yuqoriligi tizim samaradorligini baholashni qiyinlashtiradi. Shu sababli anonim murojaat tizimlarini joriy etish, ishonch telefonlari faoliyatini kengaytirish va bolalarning o‘z huquqlari haqida xabardorligini oshirish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, bolalar huquqlarini himoya qilish tizimining kriminologik samaradorligi ko‘p omilli va murakkab tizim bo‘lib, u huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillar o‘zaro uyg‘unlashgan holda faoliyat yuritgan taqdirdagina yuqori natija beradi. Shu bois tizimni takomillashtirishda kompleks yondashuvni qo‘llash, barcha subyektlar faoliyatini integratsiyalash va zamonaviy kriminologik yondashuvlarni joriy etish muhim hisoblanadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- bolalar huquqlarini himoya qilish tizimi mavjud bo‘lsa-da, uning kriminologik samaradorligi yetarli darajada emas;
- jinoyatlarning oldini olishda profilaktika choralarini kuchaytirish zarur;
- davlat organlari va jamoatchilik institutlari o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish muhim;
- bolalarga nisbatan jinoyatlarni aniqlash va monitoring qilish tizimini takomillashtirish lozim;
- ijtimoiy omillarni kamaytirish orqali jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirish mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. United Nations. Convention on the Rights of the Child. 1989. – p. 3–7

2. Siegel L.J. Criminology: Theories, Patterns and Typologies. 2018. – p. 215–220
3. UNODC. Global Study on Children Deprived of Liberty. 2019. – p. 45–52
4. Farrington D.P. Childhood Risk Factors and Crime. 2017. – p. 98–105
5. UNICEF. Hidden in Plain Sight: A Statistical Analysis of Violence against Children. 2014. – p. 12–18
6. WHO. Violence against Children Report. 2020. – p. 33–40
7. O‘zbekiston Respublikasi “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2008. – 5–10-betlar
8. Sherman L.W. Preventing Crime: What Works. 2016. – p. 67–72
9. World Bank. Child Protection Systems. 2018. – p. 21–26
10. Welsh B., Farrington D. Crime Prevention Effects. 2012. – p. 55–60
11. OECD. Child Well-being Data and Monitoring. 2021. – p. 14–19
12. Save the Children. Child Protection Systems Global Review. 2020. – p. 28–35